

Rozwój organizacyjny geografii polskiej na przełomie XX i XXI wieku

Stanisław Liszewski

Organizational development of geography in Poland at the turn of the 20th and 21st centuries

Abstract: The purpose of the study was to identify the organizational structure and changes in the field of geography in Poland in the last 25 years. The analysis focused on departments of geography at 14 universities as well as the Institute of Geography and Spatial Organization at the Polish Academy of Sciences – the names of these institutions, number of full professors, and the number of associate professors. Data were gathered for three academic years: 1991/1992, 2005/2006, 2014/2015. Quantitative analysis was used to identify and describe changes in the organizational structure of geography in Poland. The stages of development identified were the following: (1) the chairmanship, which symbolizes unity, (2) the institute, which shows the dualism and dissolution of geography, (3) the school, which becomes an umbrella entity home to an array of loosely associated, but highly specialized geography research units.

Keywords: organizational structure, organizational units, geography

Wstęp

Podjmując badania nad rozwojem organizacyjnym geografii polskiej, należy rozpocząć od zdefiniowania podstawowych pojęć, określenia celów badań, podjęcia decyzji o metodach ich przeprowadzania, dokonania wyboru materiałów, które będą ich podstawą, oraz miar samego rozwoju.

Zgodnie z definicją zawartą w *Słowniku języka polskiego* pod redakcją Mieczysława Szymczaka rozwój to: „proces przeobrażeń, zmian, przechodzenia do stanu lub formy bardziej złożonej lub doskonalszej” (Szymczak [red.] 1981: 131). W tej pracy starać się będziemy prześledzić proces zmian organizacyjnych

geografii, jaki dokonuje się na przełomie XX i XXI wieku w Polsce, zakładając, że ma on charakter wzrostowy, czyli rozwojowy. Przeprowadzone analizy wykażą, czy przyjęte założenie było poprawne.

Nie wdając się w dyskusję na temat zakresu pojęciowego geografii, w tym opracowaniu geografiami nazywać będziemy naukę zajmującą się poznawaniem i opisem powłoki ziemskiej, czyli epigeosfery, jej zróżnicowania przestrzennego zarówno pod względem przyrodniczym, jak i społeczno-gospodarczym oraz wykrywaniem procesów i prawidłowości, które decydują o tym zróżnicowaniu (za: Jackowski [red.] 2004: 123).

Różnorodność przedmiotu badań geografii, a zwłaszcza jej dualizm przyrodniczo-humanistyczny, skłania wielu badaczy do zastąpienia terminu „geografia” bardziej pojemnym określeniem – „nauki geograficzne”.

Powszechnie uważa się, że geografia jest nauką o zróżnicowaniu przestrzennym świata i jego wyjaśnianiu poprzez wykrycie, określenie i opisanie praw i prawidłowości zarówno przyrodniczych, jak i społeczno-ekonomicznych, które mają wpływ na to zróżnicowanie lub o nim decydują.

W prezentowanym artykule miarą rozwoju geografii będzie stopień jej zorganizowania, wyrażający się w liczbie i nazwach jednostek organizacyjnych geografii w uczelniach akademickich (uniwersytetach i instytucjach naukowych PAN) w Polsce. Autor ma świadomość, że jest to miernik ilościowy, który przy wszystkich swoich wadach ma jedną niewątpliwą zaletę – formalne umocowanie jednostek w strukturach organizacyjnych wyższych uczelni oraz państwowych instytucjach naukowych¹.

Należy tu przypomnieć, że struktura organizacyjna uniwersytetów w Polsce ma charakter hierarchiczny i składa się na nią kilka szczebli. Główną jednostką organizacyjną uczelni jest wydział (według ustawy jednostka podstawowa), w którego skład wchodzi: instytuty o różnej strukturze i uprawnieniach (kierunkowe, federacyjne i inne), katedry, zakłady (w instytutach, katedrach lub samodzielne), pracownie, laboratoria, stacje terenowe i inne. W tym opracowaniu za jednostkę organizacyjną uważać będziemy wszystkie formy organizacyjne, które niezależnie od ich przynależności mają formalnie ustanowioną nazwę i kierownika, czyli osobę odpowiedzialną za ich działanie.

---

¹ W pracy nie zajmowano się rozwojem jakościowym działalności badawczej i dydaktycznej geografii.

Rozwój organizacyjny w tej pracy będzie mierzony liczbą geograficznych jednostek organizacyjnych w uczelni i instytucie naukowym PAN oraz liczbą profesorów i doktorów habilitowanych pracujących w tych jednostkach w określonym przedziale czasowym.

Celem badań jest:

1. identyfikacja stopnia zorganizowania geografii w Polsce w różnych okresach oraz prześledzenie kierunków zachodzących zmian,
2. określenie konsekwencji rozwoju organizacyjnego geografii w Polsce oraz ocena zachodzących zmian,
3. analiza wpływu zidentyfikowanego procesu na przyszłość geografii (nauk geograficznych) w Polsce.

Rozważania prowadzone w tej pracy zmierzają do weryfikacji ogólnej hipotezy badawczej, która zakłada, że rozwój kadrowy geografii w Polsce, a zwłaszcza notowany w ostatnich latach gwałtowny wzrost liczby profesorów uczelnianych i doktorów habilitowanych przy jednoczesnym braku wyraźnego postępu w rozwiązywaniu przez geografów ważnych społecznie problemów badawczych (zarówno teoretycznych, jak i aplikacyjnych) jest przyczyną rozdrobnienia organizacyjnego geografii, czyli powstawania licznych, nowych jednostek organizacyjnych. Młodzi profesorowie i doktorzy habilitowani, poszukując własnej, oryginalnej ścieżki rozwoju, tworzą jednostki organizacyjne obejmujące nowe dla geografów pola badawcze. W ten sposób w miejsce zdefiniowanej wcześniej geografii, a nawet nauk geograficznych, powstają konstelacje luźno powiązanych instytutów, katedr czy zakładów, które coraz bardziej wchodzą w orbitę innych nauk o odmiennych podstawach metodologicznych, metodach badań i celach poznawczych.

Pozytywna weryfikacja tej hipotezy rodzi bardzo ważne pytania: Jaka jest przyszłość geografii? Czy rozdrobnienie organizacyjne jest nową formą rozwoju geografii czy fazą w jej upadku? Podobnych pytań można postawić znacznie więcej.

Podejmowany w tej pracy problem, czyli organizacja geografii polskiej, jest od pewnego czasu przedmiotem zainteresowań licznych autorów, o czym świadczą między innymi prace Teresy Czyż (2002, 2008), Bronisława Kortusa (2001) oraz opracowanie zbiorowe pod redakcją Stanisława Liszewskiego, Jana Łobody i Wiesława Maika (2008). Warto tu wspomnieć o dyskusji, jaka odbyła się w marcu 2002 roku na „Spotkaniu profesorów tytularnych geografii w Łodzi”, podczas którego Liszewski podał, że w 2001 roku w 10 uniwersytetach i 4 akademiach pedagogicznych w Polsce działało ogółem 18 katedr geograficznych, każda o innej

indywidualnej nazwie, oraz 83 zakłady, wśród których 64 miało indywidualne, niepowtarzające się nazwy.

Istnieje również kilka opracowań źródłowych, które dają możliwość śledzenia stanu organizacyjnego polskiej geografii w różnych okresach. Najbardziej pełny wydaje się *Informator Geografii Polskiej* przygotowany pod redakcją Jacka H. Szyrmera (1992). Bogaty w informacje jest również *Informator Geografii Polskiej* (2006) przygotowany przez Komitet Nauk Geograficznych PAN. Ponadto wiele informacji o organizacji geografii w Polsce zawierają: praca *Historia geografii polskiej* pod redakcją Antoniego Jackowskiego, Stanisława Liszewskiego i Andrzeja Richlinga (2008), prace autorskie Liszewskiego (1995, 1998, 2005, 2006) i najnowsza Antoniego Jackowskiego (2014) – *Kalendarium dziejów geografii polskiej*. Informacje o aktualnych (na rok akademicki 2014/2015) strukturach organizacyjnych jednostek geograficznych w Polsce zebrała w Internecie Marta Maro-Kulczycka.

Wymienione tu opracowania tekstowe, jak i materiały źródłowe pozwalają na przeprowadzenie analizy organizacji geografii polskiej w ujęciu dynamicznym, to znaczy w okresie ostatnich 20–25 lat.

Zarys rozwoju organizacyjnego geografii w Polsce

Geografia jako dziedzina uniwersytecka zaistniała instytucjonalnie na ziemiach polskich w połowie XIX wieku. Pierwszą katedrę (Katedra Geografii Powszechnej, Fizycznej i Porównawczej) utworzono na Uniwersytecie Jagiellońskim na Wydziale Filozofii w 1849 roku, a jej profesorem został Wincenty Pol. Była to druga po Uniwersytecie w Berlinie (1820) katedra geografii w Europie. Jej działalność zawieszono jednak już w 1852. Ponowne Katedrę Geografii uruchomiono dopiero w 1877 roku, jej kierownikiem został Franciszek Czerny-Schwarzenberg. W 1900 roku władze w Wiedniu wydały zgodę na utworzenie na Uniwersytecie Jagiellońskim Instytutu Geograficznego. Jego dynamiczny rozwój nastąpił dzięki zaangażowaniu dyrektora prof. Ludomira Sawickiego, który pełnił tę funkcję w latach 1917–1928 (Jackowski 2014).

Druga katedra (instytut) geografii na ziemiach polskich powstała na Uniwersytecie Lwowskim, także na Wydziale Filozoficznym, w 1883 roku. Jej kierownikiem został prof. Antoni Rehman; pełnił on tę funkcję do 1910 roku. Od 1911 roku Instytutem Geograficznym kierował prof. Eugeniusz Romer (Jackowski, Liszewski i Richling [red.] 2008).

Znamienne jest, że pierwsze katedry geografii na ziemiach polskich powstały w Galicji. Organizacja uniwersytetów w Austro-Węgrzech zakładała istnienie wydziałów, katedr, instytutów i zakładów. Określenie „katedra” było zarezerwowane dla stanowiska profesora uprawnionego do prowadzenia wykładów w danej dziedzinie. „Zakładem” nazywano grupę pracowników prowadzących zajęcia dydaktyczne, a określenie „instytut” rezerwowano dla pomieszczeń i ich wyposażenia (czyli bibliotek, laboratoriów, sal wykładowych itp.) oraz ogółu pracowników, którzy odbywali zajęcia ze studentami i prowadzili badania w określonej dziedzinie. Ta dość skomplikowana struktura powoduje, że w literaturze często identyfikuje się instytut z katedrą, czyli profesorem. Tak było w pierwszych instytutach geograficznych w Krakowie i we Lwowie. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 roku jednostki organizacyjne geografii działały na wszystkich, czyli pięciu, uniwersytetach państwowych, ale także w innych szkołach wyższych.

Na Uniwersytecie Jagiellońskim i Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie działały powołane wcześniej instytuty, których dyrektorami byli profesorowie: Ludomir Sawicki i Jerzy Smoleński w Krakowie, Eugeniusz Romer i August Zierhoffer we Lwowie.

W odrodzonej Polsce powstały na uniwersytetach trzy nowe ośrodki geograficzne. Na Uniwersytecie Warszawskim w 1918 roku utworzono na Wydziale Filozofii Zakład Geograficzny, którego kierownikiem w 1922 roku został prof. Stanisław Lencewicz. W 1938 roku na Wydziale Humanistycznym tego uniwersytetu powołano Zakład Antropogeografii, którego kierownikiem został prof. Bogdan Zaborski.

Na nowo utworzonym w 1919 roku Uniwersytecie Poznańskim organizatorem i pierwszym dyrektorem Instytutu Geograficznego został prof. Stanisław Pawłowski. Instytut ten przynależał do Wydziału Filozoficznego, natomiast Katedrę Geografii Gospodarczej (której kierownikiem był prof. Stanisław Nowakowski) powołano w 1924 roku na Wydziale Prawno-Ekonomicznym.

Najpóźniej geografia została utworzona na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie. Zakład Geografii Fizycznej powstał na Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym tego uniwersytetu i został uruchomiony dopiero po uzyskaniu nominacji na profesora nadzwyczajnego przez Mieczysława Limanowskiego, czyli 27 listopada 1926 roku.

Obok jednostek geograficznych (instytutów, katedr, zakładów), które powstały lub kontynuowały działalność na uniwersytetach, w okresie międzywojennym powołano katedry geografii na innych wydziałach lub uczelniach w naszym kraju, na przykład:

- Na Wydziale Rolniczo-Leśnym Uniwersytetu Poznańskiego powołano w 1920 roku Katedrę Meteorologii oraz Zakład Geografii Leśnictwa i Ogólnej Hodowli Lasu.
- Na Uniwersytecie Lwowskim w 1920 roku powołano Instytut Geofizyki i Meteorologii, a w 1921 roku założono we Lwowie Instytut Kartograficzny im. Eugeniusza Romera.

W 1921 roku powołano Wojskowy Instytut Geograficzny (działał do 1949), a w Wyższej Szkole Wojennej utworzono Katedrę Geografii Gospodarczej, która działała w latach 1930–1939 (Jackowski 2014).

Geografia gospodarcza znalazła również swoje miejsce w uczelniach handlowych, na przykład w Szkole Głównej Handlowej w Warszawie (Katedra Geografii Ekonomicznej Ogólnej – 1906, Katedra Geografii Gospodarczej Polski – 1910), w Akademii Handlowej w Krakowie (Zakład Geografii Gospodarczej – 1937) czy Akademii Handlu Zagranicznego we Lwowie.

W latach 1918–1939 nastąpił bardzo wyraźny rozwój organizacyjny geografii, który widoczny jest szczególnie poprzez ekspansję geografii na różne wydziały uniwersyteckie (filozoficzny, humanistyczny, matematyczno-przyrodniczy oraz prawno-ekonomiczny), a nade wszystko pojawiający się podział geografii zaznaczony w nazwach zakładów, katedr oraz instytutów. Obok nazwy ogólnej geografia, pojawiły się zakłady, katedry lub instytuty: geografii fizycznej, meteorologii, geografii leśnictwa, geofizyki i meteorologii, kartografii, antropogeografii, geografii gospodarczej, geografii ekonomicznej.

Przeprowadzona tu analiza wyraźnie wskazuje, że rozwój organizacyjny geografii łączy się z jej podziałem na bardziej rozbudowaną część przyrodniczą i w okresie tym stosunkowo niewielką część geografii człowieka (geografia gospodarcza, antropogeografia).

Jak wynika z przeprowadzonego przeglądu, który nie jest pełny, w okresie międzywojennym działało w Polsce, w różnych uczelniach lub poza nimi, ogółem nie więcej niż dwadzieścia jednostek geograficznych (instytutów, katedr, zakładów), które koncentrowały się w ośrodkach akademickich w Warszawie, Poznaniu, Krakowie, Wilnie i we Lwowie.

Ostatnie siedemdziesiąt lat (1945–2015) odznacza się niebywałym w poprzednich okresach rozwojem liczby jednostek – mowa tu zarówno o powstaniu nowych ośrodków akademickich, jak i o ogromnym rozdrobnieniu organizacyjnym w obrębie samej geografii.

W 1945 roku, po wytyczeniu nowych granic, na terenie kraju znalazły się trzy istniejące w okresie międzywojennym w Polsce ośrodki akademickie (Warszawa,

Kraków i Poznań) oraz ośrodek we Wrocławiu, który rozwijał się do 1945 roku w państwie niemieckim. Poza granicami Polski pozostały natomiast Lwów i Wilno.

W latach 1944–1945 powstały na terenie Polski trzy nowe uniwersytety. Pierwszy powołano do życia w Lublinie (23 października 1944), drugi w Łodzi (24 maja 1945), trzeci w Toruniu (24 sierpnia 1945). Tak więc w 1945 roku rozpoczęło rok akademicki siedem uniwersytetów w Polsce. W każdym z nich uruchomiono geografię jako kierunek studiów. Było to możliwe dzięki migracji profesorów, zwłaszcza z Uniwersytetu Lwowskiego, który dał początek rozwojowi geografii w Lublinie i we Wrocławiu, oraz Uniwersytetu w Wilnie, który zapoczątkował geografię w Toruniu. Rozwój ośrodka geograficznego w Łodzi jest zasługą łodzianina Jana Dylika, który po ukończeniu studiów i doktoryzowaniu się w Poznaniu wrócił do Łodzi jeszcze w okresie międzywojennym.

Uniwersytety w Polsce różniły się pod względem stopnia zorganizowania geografii w pierwszym okresie działalności. W Warszawie i Łodzi powstały zakłady geografii, w Toruniu i Lublinie – katedry, a w pozostałych trzech ośrodkach (Kraków, Poznań, Wrocław), mających korzenie w strukturach międzywojennych – instytuty.

Geografia, która w „starych” uczelniach przynależała do wydziałów filozoficznych, ewentualnie humanistycznych (zakłady antropogeografii), w strukturach uniwersytetów, które rozpoczęły działalność po 1945 roku, znalazła się na wydziałach matematyczno-przyrodniczych lub przyrodniczych, a od 1950 roku weszła w skład nowo utworzonych wydziałów biologii i nauk o Ziemi. Wyjątkiem był Uniwersytet Łódzki, gdzie w 1945 roku powołano dwa zakłady geografii: Zakład Geografii (pod kierownictwem prof. Jana Dylika) powstał na Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym, a Zakład Antropogeografii (pod kierownictwem prof. Stanisława Gorzuchowskiego) na Wydziale Humanistycznym. Niestety, ten drugi, po aresztowaniu i skazaniu prof. Stanisława Gorzuchowskiego w 1946 roku, praktycznie przestał istnieć (Liszewski 1998).

Poza uniwersytetami jednostki geograficzne istniały w wyższych szkołach pedagogicznych, wyższych szkołach ekonomicznych (w tych drugich jako jednostki usługowe, a nie kierunkowe) i sporadycznie w innych uczelniach.

Wraz z rozwojem ośrodków akademickich, a zwłaszcza powoływaniem nowych uniwersytetów oraz akademii pedagogicznych, tworzono również nowe jednostki geograficzne. Powstały one na Uniwersytecie Gdańskim, Śląskim, Szczecińskim oraz Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, a także na Uniwersytecie Pedagogicznym w Krakowie, w Akademii Pomorskiej w Słupsku i na Uniwersytecie Jana Kochanowskiego w Kielcach.

Obecnie geografę można studiować w Polsce na 14 wyższych uczelniach państwowych, co nie oznacza, że na innych uczelniach nie występują jednostki geograficzne, których pracownicy wykładają przedmioty geograficzne na innych kierunkach studiów i prowadzą badania naukowe z zakresu geografii.

Największą pozauniwersytecką geograficzną jednostką badawczą jest Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego Polskiej Akademii Nauk, który został powołany 10 października 1953 roku.

Miejsce geografii w strukturach organizacyjnych wyższych uczelni w Polsce w 2015 roku

Jak już wspomniano, jednostki geograficzne wchodziły w skład wydziałów filozoficznych (nieliczne w skład wydziałów humanistycznych), następnie przyrodniczych lub matematyczno-przyrodniczych, a od 1950 roku wydziałów biologii i nauk o Ziemi.

Takie usytuowanie geografii jako nauki wynikało z zaliczenia jej do przyrodniczych nauk eksperymentalnych, co znajdowało odbicie, najogólniej rzecz ujmując, w badaniach fizyczno-geograficznych (geomorfologia, hydrologia, meteorologia, klimatologia, geografia gleb i inne). Nie uwzględniało natomiast coraz większego dorobku naukowego geografów z zakresu antropogeografii, geografii człowieka, ani geografii ekonomicznej i społecznej.

Geografia, co wynika z wcześniej omówionych definicji, jest dziś dyscypliną obejmującą wiedzę przyrodniczą, społeczną i ekonomiczną, co nie mieści się w oficjalnych klasyfikacjach nauk w Polsce. Taka jej specyfika jest powodem wyodrębnienia w strukturach akademickich nowych wydziałów zaznaczających odrębność geografii. Analiza nazw wydziałów w badanych 14 wyższych uczelniach i Instytucie Geografii PAN, gdzie znajduje się obecnie geografia, pozwala prześledzić proces wyodrębniania się geografii w strukturach akademickich. Wśród uczelni poddanych analizie wydzielono ze względu na przyjęte nazwy cztery grupy wydziałów:

1. Wydziały geograficzne (4 jednostki):
  - Wydział Geografii i Studiów Regionalnych (Uniwersytet Warszawski),
  - Wydział Nauk Geograficznych (Uniwersytet Łódzki),
  - Wydział Nauk Geograficznych i Geologicznych (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu),
  - Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania (Polska Akademia Nauk).

2. Wydziały nauk o Ziemi (5 uczelni):

- Wydział Nauk o Ziemi (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu),
- Wydział Nauk o Ziemi i Rozwoju Regionalnego (Uniwersytet Wrocławski),
- Wydział Nauk o Ziemi (Uniwersytet Śląski),
- Wydział Nauk o Ziemi (Uniwersytet Szczeciński),
- Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie).

3. Wydziały przyrodnicze (5 uczelni):

- Wydział Biologii i Nauk o Ziemi (Uniwersytet Jagielloński),
- Wydział Oceanografii i Geografii (Uniwersytet Gdański),
- Wydział Geograficzno-Biologiczny (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie),
- Wydział Matematyczno-Przyrodniczy (Akademia Pomorska w Słupsku i Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach).

4. Inne wydziały:

- Wydział Kultury Fizycznej, Zdrowia i Turystyki (Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy).

Wymienione grupy wydziałów dobrze przedstawiają ewolucję, jaka zachodzi w umiejscowieniu nauk geograficznych w nauce i dydaktyce w Polsce. Punktem wyjścia w tych rozważaniach jest grupa 3, w której zgrupowano wydziały o nazwach łączących geografę z biologią (przyrodą) w różnych proporcjach. Najwcześniej, nie licząc wydziałów filozoficznych, geografę umieszczano na wydziałach matematyczno-przyrodniczych, a od 1950 roku niemal wszystkie jednostki geograficzne w Polsce znajdowały się na wydziałach biologii i nauk o Ziemi. Na takim wydziale pozostaje obecnie jedynie geografia na Uniwersytecie Jagiellońskim.

Dalszym etapem w ewolucji identyfikacji geografii w strukturach organizacyjnych uczelni są wydziały nauk o Ziemi (grupa 2). Nazwy takie posiadają wydziały w tych uczelniach, w których dobrze rozwinięte są badania w zakresie szeroko rozumianej geografii fizycznej (UMK, UŚ, USz) oraz geologii. Połączenie w nazwie nauk o Ziemi z rozwojem regionalnym (UWr) lub gospodarką przestrzenną (UMCS) jest sygnałem uwzględniania w tych ośrodkach również dorobku badań z zakresu geografii regionalnej oraz geografii społeczno-ekonomicznej.

Nazwy wydziałów w grupie 1 najsilniej zaznaczają indywidualność geografii/nauk geograficznych w strukturach akademickich. Wydziały takie istnieją na tych uniwersytetach, na których dominują badania geograficzne z zakresu geografii społecznej oraz geografii ekonomicznej i regionalnej.

W klasyfikacji tej wyjątkiem jest nazwa wydziału na UKW (grupa 4), gdzie nie wymienia się geografii ani nauk geograficznych, a łącznikiem z nimi jest jedynie turystyka.

Analiza współczesnych nazw wydziałów, w których zgrupowane są jednostki geograficzne w uczelniach, pozwala wyciągnąć kilka wniosków:

Wyraźnie widać starania o obecność geografii w nazwach wydziałów działających w uczelniach w Polsce. Świadczy to o aktywności środowisk geografów, zwłaszcza na uniwersytetach, i potwierdza rangę geografii w świecie akademickim w Polsce.

Zróżnicowanie nazw „wydziałów geograficznych” w poszczególnych ośrodkach zależy od stopnia, w jakim rozwijają się w nich naukowo geografia fizyczna i geografia społeczno-ekonomiczna. Jest to potwierdzenie trwającego od dawna dualizmu geografii jako nauki przyrodniczej i społeczno-ekonomicznej, ale jednocześnie manifestacji wspólnoty i jedności geografii.

Struktura organizacyjna geografii polskiej w latach 1991–2015

Badania nad zorganizowaniem jednostek geograficznych w Polsce przeprowadzono w 14 uczelniach państwowych, gdzie geografia jest kierunkiem studiów, oraz w Instytucie Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN w Warszawie. Materiał zebrano dla trzech lat akademickich (1991/1992, 2005/2006, 2014/2015), które obejmują łącznie okres 20–25 ostatnich lat.

Wewnętrzna organizacja wydziału, do którego przynależy geografia, składa się z kilku rodzajów jednostek organizacyjnych. W tej pracy badano sześć rodzajów jednostek: instytuty (niezależnie od ich uprawnień), katedry, zakłady, pracownie, laboratoria i stacje badawcze (terenowe). W badaniach nie uwzględniono między innymi muzeów, bibliotek, ogrodów geologicznych i innych jednostek występujących sporadycznie. Ogólną liczbę tych jednostek oraz ich strukturę podano w tabeli 1.

Zgromadzony w tabeli 1 materiał pozwala dokonać ogólnej analizy organizacji polskiej geografii oraz zmian zachodzących w minionych 20–25 latach.

W badanym okresie zwiększyła się, i to bardzo, ogólna liczba jednostek organizacyjnych geografii – wzrosła ona ze 176 na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku do 224 obecnie, czyli o ponad 27%. Zmiana ta była bardzo wyraźna zwłaszcza w pierwszym z badanych okresów, czyli między 1991 a 2005 rokiem, kiedy

Tabela 1. Struktura organizacyjna geografii w uczelniach w Polsce i w Instytucie Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN w latach 1991–2015

Nazwa jednostki organizacyjnej	Lata akademickie					
	1991/1992		2005/2006		2014/2015	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Instytut	15	8,5	17	7,9	16	7,1
Katedra	14	8,0	22	10,2	41	18,3
Zakład	110	62,5	129	60,0	111	49,6
Pracownia	17	9,7	27	12,6	28	12,5
Laboratorium	5	2,8	5	2,3	9	4,0
Stacja badawcza	15	8,5	15	7,0	19	8,5
Razem	176	100,0	215	100,0	224	100,0

Źródło: dla roku akademickiego 1991/1992: Szyrmer (red.) 1992; 2005/2006: *Informator geografii polskiej 2006*; 2014/2015: strony internetowe uczelni, wydziałów, instytutów (dostęp: 15 i 18 stycznia 2015, materiał zebrała Marta Maro-Kulczycka).

to przybyło aż 39 jednostek. W drugim okresie stan ten powiększył się już tylko o 9 nowych jednostek. Wśród wymienionych w tabeli 1 zdecydowanie dominują zakłady, których udział procentowy wśród wszystkich badanych jednostek wahał się od 62,5% (1991) do 49,6% (2014), ale ich liczba uległa niewielkiej tylko zmianie w całym badanym okresie. Ważną rolę odgrywały również w tej strukturze katedry, których liczba znacząco wzrosła – z 14 do 41, oraz pracowni – z 17 do 28. Pozostałe jednostki, czyli instytuty, laboratoria i stacje badawcze przez cały analizowany okres zachowały podobną liczbę i podobny udział w strukturze organizacyjnej.

W tej analizie statystycznej trzeba jednak pamiętać, że największe znaczenie merytoryczne mają dwie grupy jednostek: instytuty i katedry, których istnienie wymaga zatrudnienia profesorów tytularnych bądź większej liczby samodzielnych pracowników nauki, stąd ich ranga w środowisku akademickim jest największa. Jak już to było powiedziane, liczba instytutów w badanym okresie stagnuje (15–17), zwiększyła się natomiast, i to znacznie, liczba katedr (z 14 do 41), które są najstarszymi kierowanymi jednoosobowo jednostkami organizacyjnymi na uniwersytetach.

Aby ocenić tę strukturę organizacyjną, konieczne jest porównanie liczby katedr z liczbą samodzielnych pracowników nauki (profesorów tytularnych i doktorów habilitowanych), czyli potencjalnych kierowników jednostek wymienionych w tabeli 2.

Tabela 2. Stan i struktura zatrudnienia samodzielnych pracowników nauki z zakresu geografii w badanych uczelniach i w IGiPZ PAN w Polsce w latach 1991–2015

Stopień i tytuł naukowy	Lata akademickie					
	1991/1992		2005/2006		2014/2015	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Profesor tytularny, docent	163	91,6	95	40,3	110	33,6
Doktor habilitowany (profesor uczelni)	15	8,4	141	59,7	217	66,4
Ogółem	178	100,0	236	100,0	327	100,0

Źródło: zob. tabela 1.

Analiza tabeli 2 wskazuje na bardzo duży wzrost ogólnej liczby samodzielnych pracowników nauki – latach 1991–2014 przybyło 149 osób, czyli aż 83% w stosunku do początku lat dziewięćdziesiątych. Największy wzrost tej grupy pracowników nastąpił w ostatnich dziesięciu latach (2005–2014), kiedy to przybyło aż 91 osób, czyli nastąpił wzrost prawie o 50% w stosunku do pierwszego okresu.

Bardzo interesujących wniosków dostarcza porównanie zarówno liczby, jak i udziału procentowego profesorów tytularnych i docentów do doktorów habilitowanych. W pierwszym z omawianych okresów profesorowie tytularni stanowili aż 91,6% całej omawianej grupy samodzielnych pracowników, a w ostatnim okresie (2014/2015) ich udział procentowy zmalał do 33,6%. W rozważaniach tych uwzględniani są tylko profesorowie i doktorzy habilitowani pracujący na pełnym etacie.

Tabela 2 bardzo wyraźnie pokazuje, że wśród samodzielnych pracowników naukowych geografii maleje liczba profesorów (ubytek naturalny, przechodzenie na emeryturę) i gwałtownie wzrasta liczba doktorów habilitowanych, którzy stanowią obecnie (2015) już dwie trzecie wszystkich samodzielnych pracowników nauki. W prowadzonych analizach stwierdzono również wyraźny przyrost liczby jednostek organizacyjnych geografii w badanych uczelniach, który w latach 1991–2014 wyniósł 48 jednostek (tabela 1), a także dynamiczny przyrost liczby samodzielnych pracowników nauki o 149 osób (zob. tabela 2).

Zgromadzone dla każdej uczelni materiały pozwalają na wyliczenie statystycznego wskaźnika obrazującego liczbę samodzielnych pracowników nauki przypadających na jedną jednostkę organizacyjną (tabela 3).

Jak wynika z tabeli 3, wyliczony wskaźnik liczby samodzielnych pracowników nauki przypadających na jednostkę organizacyjną wyniósł w 1991 roku 1, czyli na

Tabela 3. Wskaźnik liczby samodzielnych pracowników nauki przypadających na jedną jednostkę organizacyjną geografii w poszczególnych uczelniach i w Instytucie Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN w latach 1991 i 2014

Lp.	Nazwa uczelni	1991			2014		
		liczba pracowników	liczba jednostek	wskaźnik	liczba pracowników	liczba jednostek	wskaźnik
1.	Akademia Pomorska w Słupsku (AP)	3	4	0,7	8	10	0,8
2.	Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN w Warszawie (IGPZ PAN)	23	15	1,5	24	11	2,2
3.	Uniwersytet Gdański (UG)	12	8	1,5	18	13	1,4
4.	Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu (UAM)	23	23	1,0	58	41	1,4
5.	Uniwersytet Jagielloński (UJ)	12	14	0,9	26	14	1,9
6.	Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach (UJK)	6	8	0,7	7	7	1,0
7.	Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy (UKW)	–	–	–	11	7	1,6
8.	Uniwersytet Łódzki (UŁ)	20	27	0,7	34	29	1,2
9.	Uniwersytet M. Curie-Skłodowskiej w Lublinie (UMCS)	13	13	1,0	26	16	1,6
10.	Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu (UMK)	8	9	0,9	20	11	1,8
11.	Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie (UP)	10	5	2,0	17	9	1,9
12.	Uniwersytet Szczeciński (USz)	2	9	0,2	21	17	1,2
13.	Uniwersytet Śląski (UŚ)	8	13	0,6	16	17	0,9
14.	Uniwersytet Warszawski (UW)	28	19	1,5	26	17	1,5
15.	Uniwersytet Wrocławski (UWr)	10	9	1,1	13	10	1,3
	Ogółem	178	176	1,0	327	224	1,5

Źródło: zob. tabela 1.

każdą jednostkę przypadał statystycznie jeden profesor lub doktor habilitowany. Po 25 latach wskaźnik ten wzrósł do 1,5. Przegląd badanych uczelni wskazuje, że w 1991 roku w siedmiu jednostkach wskaźnik ten był poniżej 1, w dwóch dalszych wynosił 1, a tylko w pięciu przekraczał 1 (w tym roku nie było jeszcze UKW).

W 2014 roku, z wyjątkiem dwóch badanych uczelni, omawiany wskaźnik przekroczył lub był równy 1,0. W jednej jednostce był on większy od 2,0. Tabela 3 potwierdza dużą dynamikę przyrostu organizacyjnego jednostek geograficznych i jeszcze większy przyrost liczby samodzielnych pracowników nauki, co może w najbliższych latach doprowadzić do dalszego przyrostu jednostek organizacyjnych w geografii. Czy jest to również przejaw rozwoju badań i kierunków kształcenia w geografii? Odpowiedź na to pytanie wymaga przeprowadzenia bardziej wnikliwych badań jakościowych. My ograniczymy się w tym artykule do analizy nazw zinwentaryzowanych jednostek.

Nazwy jednostek geograficznych a profil badań naukowych

Przyjmując założenie, że nazwy jednostek naukowo-dydaktycznych tworzonych w uczelniach i w instytutach naukowych PAN korespondują z profilem badawczym osób tam pracujących, prześledzimy problematykę badawczą, jaką podejmują geografowie skupieni w strukturach instytutowych badanych uczelni.

Wśród jednostek organizacyjnych występujących w badanych w tej pracy uczelniach występuje 16 instytutów geograficznych, które znajdują się na Uniwersytecie Jagiellońskim, Warszawskim, Poznańskim, Łódzkim, Wrocławskim, Szczecińskim, Gdańskim, Uniwersytecie Jana Kochanowskiego w Kielcach, Pedagogicznym w Krakowie i w Polskiej Akademii Nauk.

Wśród badanych instytutów w nazwach czterech brak jest słowa geografia. Są to: Instytut Studiów Regionalnych i Globalnych (UW), Instytut Geoekologii i Geoinformacji (UAM), Instytut Nauk o Ziemi (UŁ), Instytut Nauk o Morzu (USz). Należy przypuszczać, że w wymienionych jednostkach prowadzi się badania głównie o profilu przyrodniczym oraz regionalnym. Wyróżnia się wśród nich Instytut Nauk o Morzu (USz), który jako jedyny w Polsce prowadzi badania fizyczno-geograficzne dotyczące środowiska morskiego (świadczą o tym nazwy istniejących w tym Instytucie zakładów).

Dla kontrastu trzeba wymienić trzy instytuty geografii w uczelniach w Słupsku, Kielcach i Krakowie (UP). Ich nazwy są zapewne konsekwencją pedagogicznego

profilu kształcenia studentów przygotowywanych do nauczania w szkołach geografii i przedmiotów pochodnych.

Wśród badanych znajdują się również dwa Instytuty Geografii Fizycznej. Jeden na Uniwersytecie Warszawskim, drugi – z dodanym członem „i Kształtowania Środowiska Przyrodniczego” – na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

Kolejne trzy instytuty w podstawowej części swojej nazwy mają: Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej, a w części drugiej: „i Gospodarki Przestrzennej” (UW i UAM) oraz „i Organizacji Przestrzeni” (UŁ).

Pozostałe cztery jednostki, do wspólnej nazwy Instytut Geografii, dodają: „i Gospodarki Przestrzennej” (UJ), „i Rozwoju Regionalnego” (UWr), „i Przestrzennego Zagospodarowania” (PAN) oraz „Miast i Turyzmu” (UŁ).

Podsumowując ten przegląd instytutów geograficznych, możemy wyraźnie dostrzec chęć wyeliminowania z ich nazwy geografii, którą zastępuje się albo bardzo szerokim pojęciem nauki o Ziemi, o morzu lub studiami regionalnymi, a nawet globalnymi, albo naukami specjalistycznymi: geoekologią czy geoinformacją. W 12 instytutach zachowano w nazwie geografię, uzupełniając ją na przykład gospodarką przestrzenną (nowy kierunek studiów prowadzonych przez geografów) i określeniami: „organizacja przestrzeni” lub „przestrzenne zagospodarowanie”, „rozwój regionalny”, „kształtowanie środowiska”, „miast i turystyki”. W nazwach tych można dostrzec próbę uzasadnienia przejmowania w ostatnich latach przez geografów nowych pól i problemów badawczych. Problemem, którego nie możemy tu rozstrzygnąć, pozostaje pytanie, na ile treść badawcza i działalność dydaktyczna są adekwatne do nazwy każdego instytutu.

Jak wynika z tabeli 1, najbardziej dynamiczny przyrost wśród wszystkich analizowanych jednostek organizacyjnych geografii dotyczy katedr, których liczba powiększyła się niemal trzykrotnie (z 14 do 41 w 2015 roku). Renesans tej najstarszej jednostki organizacyjnej na uniwersytetach związany jest ze zmianą w 1990 roku prawa o szkolnictwie wyższym, które likwidowało powołane w 1970 roku instytuty i przywróciło katedry.

Powrót do tradycyjnych struktur akademickich trwał i nadal trwa w różnych uczelniach z różnym natężeniem. Katedry geograficzne występują w 2015 roku na siedmiu uniwersytetach i jest ich razem 41. Do interesujących wniosków prowadzi analiza nazw tych jednostek organizacyjnych. Spośród badanych katedr dziesięć zachowało w nazwie „geografię”. Są to katedry: geografii fizycznej (3), geografii ekonomicznej (2), geografii regionalnej (2), geografii społecznej (1), geografii politycznej (1) i geografii rozwoju regionalnego (1).

Wśród pozostałych katedr znajdują się takie, których nazwy określają tradycyjne dyscypliny nauk geograficznych, na przykład: Katedra Geomorfologii i Paleogeografii, Katedra Hydrologii i Gospodarki Wodnej, Katedra Meteorologii i Klimatologii. Druga grupa przyjęła nazwy identyczne do nowych kierunków studiów wprowadzonych w ostatnich latach przez geografów na uniwersytety. Są to katedry: turystyki i rekreacji oraz katedry gospodarki przestrzennej z różnymi dookreśleniami.

W nazwach katedr geograficznych wyczytać można mieszkankę tradycji i próby poszerzenia pól zainteresowań badawczych i dydaktycznych (por. Katedra Studiów Miejskich i Rozwoju Regionalnego).

Największą liczbę jednostek organizacyjnych w strukturach nauk geograficznych tworzą jednak zakłady. Ich liczba jest ustabilizowana i wynosi nieco ponad 100 jednostek. Zakłady występowały we wszystkich badanych uczelniach. W 2015 roku było ich 111, wśród nich 26 zachowało w swoich nazwach słowo „geografia”, a pozostałe sygnalizowały specjalizację dydaktyczną lub badawczą. Jako przykłady wymienimy tu nazwy kilku zakładów z tej drugiej grupy: Zakład Monitoringu Środowiska Przyrodniczego, Zakład Ekonometrii Przestrzennej, Zakład Geografii Żywnościowej i Wsi, Zakład Zachowań Przestrzennych Człowieka, Zakład Analiz Regionalnych.

Nazwy zakładów jeszcze bardziej niż katedr wskazują na przejmowanie przez geografów nowych pól badawczych. Wśród kierunków ich zainteresowań są: środowisko przyrodnicze (analiza, monitoring), problematyka przestrzenna (ekonometria, gospodarka, planowanie, zachowania przestrzenne, zagospodarowanie), problemy regionalne (rozwój, analiza, polityka). Należy tu jeszcze zwrócić uwagę, że w wielu ośrodkach geograficznych w Polsce powstały jednostki organizacyjne szczebla zakładu czy katedry, które mają w nazwach turystykę i rekreację. Jest to związane z uruchomieniem przez geografów studiów na kierunku, który nosi właśnie taką nazwę.

Jak kilkakrotnie zwracaliśmy uwagę, analizy ilościowe dotyczące organizacji geografii w Polsce, opierające się na liczbie i nazwach istniejących jednostek organizacyjnych, mają swoje ograniczenia, jeśli chodzi o uogólnienia i wnioskowanie, pozwalają jednak wskazać ogólne trendy.

Jako porównanie dla wyników przedstawionych tu badań warto przytoczyć rezultaty badań ankietowych (jakościowych) przeprowadzonych przez Szyrmera (1992) wśród wszystkich badanych geografów. W ankiecie należało wskazać uprawianą specjalizację. Autor ten zebrał 2493 odpowiedzi, które pogrupował

w 42 specjalizacje. Najwięcej, bo ponad 100 deklaracji, padło na: środowiska człowieka, jego kształtowanie i ochronę (222 osoby), geomorfologię (200), geografę fizyczną kompleksową (194), geografę ekonomiczną (167), geografę miast (103), planowanie i zagospodarowanie przestrzeni (129). Interesujące byłoby powtórzenie tych badań obecnie, czyli po ponad 20 latach.

Wnioski

Odnosząc się do celów i hipotez tej pracy, pragniemy stwierdzić, że zmiany, jakie zaszły w organizacji geografii w uczelniach polskich, mają charakter rozwojowy. Jest to rozwój nie tylko ilościowy (zwiększenie liczby jednostek organizacyjnych czy samodzielnych pracowników nauki), lecz także strukturalny. Zmieniło się, i to w sposób zasadniczy, miejsce geografii w strukturach uczelni. Wyrazem tego są samodzielne wydziały geograficzne oraz wyraźne rozdzielenie geografii i biologii, które przez kilkadziesiąt lat były zgrupowane we wspólnych wydziałach biologii i nauk o Ziemi. To nowe miejsce geografii w strukturach uczelni nie zaciera dualizmu geograficznego, ale manifestuje wspólnotę i jedność geografii.

Geografowie w ostatnich latach byli kreatorami nowych kierunków studiów, zwłaszcza: turystyki i rekreacji, gospodarki przestrzennej, a ostatnio geoinformacji. Inicjatywy te znajdują odbicie w strukturze jednostek organizacyjnych, a zwłaszcza w powstaniu kilkunastu nowych jednostek, których nazwy nawiązują do wymienionych kierunków. Liczba jednostek organizacyjnych geografii w badanym okresie wzrosła ze 176 do 224 (o 28%).

Zmieniła się również struktura samodzielnych pracowników. Ubyło, i to znacznie, profesorów tytularnych – ze 163 do 110, zmniejszył się także ich udział do jednej trzeciej wszystkich samodzielnych pracowników nauki.

Miarą zachodzących zmian jest również renesans katedr jako samodzielnych jednostek naukowo-dydaktycznych – ich liczba wzrosła niemal trzykrotnie.

Wszystkie te uwagi i spostrzeżenia wskazują na proces, jaki geografia w Polsce przechodzi pod względem organizacyjnym. Proces ten to niewątpliwy rozwój ilościowy i strukturalny, którego następstwem jest rozdrobnienie organizacyjne w obrębie wspólnego wydziału. Geografia po okresie jedności (Katedra Geografii) przeszła przez etap dualizmu nauk geograficznych (Instytut Geografii) i obecnie wchodzi w kolejną fazę rozproszenia, którą umownie nazywamy konstelacją coraz słabiej związanych ze sobą małych jednostek organizacyjnych, często kierowanych

przez młodych, pełnych ambicji i zapału doktorów habilitowanych. Wyrazem tego jest rozdrobnienie organizacyjne badań naukowych i dydaktyki, które dokonuje się „pod parasolem” wydziałów geograficznych.

Powoływane są na tych wydziałach nowe kierunki studiów, wśród których kierunek geografia często należy już dziś do najmniejszych, a jednostki geograficzne podejmują współpracę w ramach interdyscyplinarnych badań naukowych, które jednak do tej pory nie przyniosły spektakularnych wyników.

Proces ten jest czymś nowym i należy mieć nadzieję, że idzie on w dobrym kierunku, umożliwi bowiem rozwiązywanie interdyscyplinarnych problemów badawczych, do czego geografowie są przygotowani.

Należy jednak pamiętać, że udział geografii w badaniach interdyscyplinarnych jest na tyle atrakcyjny dla innych badaczy, na ile wnoszą oni do rozwiązania konkretnego problemu wiedzę i oryginalne umiejętności geografa, które są pomocne, a może czasami niezbędne do wszechstronnego rozwiązania lub innego oświetlenia badanego problemu. Trzeba jednak pamiętać, że ta szeroka, często uniwersalna wiedza geograficzna pochodzi z wszechstronnego i solidnego (a nie pobieżnego) wykształcenia w czasie studiów geograficznych.

Należy zatem zadbać, mając na uwadze zarówno wkład geografii w badania interdyscyplinarne, jak i losy absolwentów kierunków studiów firmowanych przez geografię, o solidne, kompleksowe studia geograficzne, których osią przewodnią powinna być umiejętność postrzegania różnicowania przestrzennego świata, kraju, regionu i miasta i jego analizy oraz kompleksowe wnioskowanie.

Bibliografia

- Czyż T., 2002, *Rozwój kadry naukowo-dydaktycznej geografii i powiązania ośrodków akademickich w procesie jej kształcenia w Polsce w latach 1990–2000*, „Przegląd Geograficzny”, t. 74 (1), s. 3–27.
- Czyż T., 2008, *Sytuacja kadrowa społeczności akademickiej w Polsce* [w:] S. Liszewski, J. Łoboda, W. Maik (red.), *Stan i perspektywy rozwoju geografii w Polsce. Raport z prac Komitetu Nauk Geograficznych Polskiej Akademii Nauk w kadencji 2003–2006*, Komitet Nauk Geograficznych PAN, Bydgoszcz, s. 223–241.
- Informator geografii polskiej*, 2006, Komitet Nauk Geograficznych PAN, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź.

- Jackowski A., 2014, *Kalendarium dziejów geografii polskiej*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków.
- Jackowski A. (red.), 2004, *Encyklopedia szkolna. Geografia*, Wydawnictwo Zielona Sowa, Kraków.
- Jackowski A., Liszewski S., Richling A. (red.), 2008, *Historia geografii polskiej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Kortus B., 2001, *Z historii rozwoju instytucjonalnego geografii polskiej*, „Czasopismo Geograficzne”, t. 72 (3–4), s. 245–258.
- Liszewski S., 1995, *50 lat geografii w Uniwersytecie Łódzkim (1945–1994)*, „Acta Universitatis Lodzianis, Folia Geographica”, t. 20, s. 5–25.
- Liszewski S., 1998, *Łódzkie szkoły geograficzne* [w:] S. Gala (red.), *Rola nauczycieli łódzkich w tworzeniu dziedzictwa kulturowego Łodzi*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź, s. 385–405.
- Liszewski S., 2002, *Profesor Stanisław Gorzuchowski. 6 VI 1899–22 III 1948*, „Przegląd Geograficzny”, t. 70 (1–2), s. 111–117.
- Liszewski S., 2005, *60 lat geografii uniwersyteckiej w Łodzi. Refleksje nad przemijającym czasem* [w:] *Sześćdziesiąt lat geografii w Uniwersytecie Łódzkim*, t. 1, Uniwersytet Łódzki, Wydział Nauk Geograficznych, Łódź, s. 7–24.
- Liszewski S., 2006, *Historia nauk geograficznych* [w:] *Encyklopedia szkolna WSiP. Geografia*, Warszawa, s. 7–32.
- Liszewski S., Łoboda J., Maik W. (red.), 2008, *Stan i perspektywy rozwoju geografii w Polsce. Raport z prac Komitetu Nauk Geograficznych Polskiej Akademii Nauk w kadencji 2003–2006*, Komitet Nauk Geograficznych PAN, Bydgoszcz.
- Spotkania profesorów tytularnych geografii w Łodzi, marzec 2002*, 2002, wnioski końcowe opracowali: A. Kowalczyk, K. Krzemiń, Z. Michalczyk, J. Olędzki. Wnioski wysłano do wszystkich uczestników spotkania.
- Szymczak M. (red.), 1981, *Słownik języka polskiego*, t. 3, PWN, Warszawa.
- Szyrmer J.H. (red.), 1992, *Informator geografii polskiej*, Dokumentacja Geograficzna. Suplement, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.

prof. dr hab. Stanisław Liszewski
Instytut Geografii Miast i Turyzmu
Uniwersytet Łódzki
Łódź

